

Ігор МРАКА (Львів)

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ В ОЦІНКАХ ПОЛЬСЬКИХ ЕКСПЕРТІВ НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Початок Другої світової війни та окупація Польщі військами Вермахту й Червоної армії поставили на порядок денний відродження її державного суверенітету. Однак відновлення політичної незалежності не асоціювалося в багатьох європейських, і передовсім британських, політиків із поверненням до передвоєнних кордонів, особливо на сході¹. Втім, чимало експертів припускали можливість зберегти після війни у складі Польщі колишні східні воєводства, що висувало на порядок денний питання про форму співжиття в одній державі поляків та українців². Прикметно, але поляки також зважали на важливість українського чинника в обставинах, що склалися. Для них йшлося не стільки про випрацювання моделі співжиття в одній державі після закінчення війни, скільки про ймовірність укладення спільного антирадянського союзу.

Зважаючи на це, наприкінці 1939 р. польські політики та експерти розглядали можливість налагодити контакти та зблизитися з українцями. Це підтверджує ухвала Комітету міністрів зі справ краю від 28 листопада 1939 р. Зі змісту цього документа видно, що польські політики припускали можливість утворення незалежної Української держави. Водночас, важливим було те, що поляки визнали “не тільки можливості порозуміння з незалежницьким українським рухом, але й потребу створення спільного польсько-українського фронту, спрямованого проти окупантів”³. Майбутнє двох держав автори документа вбачали у федеративному зв’язку між Польщею та Україною⁴. Однак багато польських політиків (у тому числі і глава уряду Владислав Сікорський) вже тоді песимістично оцінювали

¹ *Batowski H. Zachód wobec granic Polski 1920–1940.* – Łódź, 1995. – S. 170–171.

² Окремі аспекти цієї проблеми вже розглядалися в польській та українській історіографії. Див., наприклад: *Torzecki R. Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej.* – Warszawa, 1993; *Partacz C. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939–1945).* – Koszalin, 2001; *Партач Ч.* Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939–1945 рр. // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 1999. – Т. 4. – С. 109–121; *Запшкільняк Л.* Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939–1945 роках // Там само. – С. 122–138; *Сирота Р.* Українське питання у зовнішній політиці Великої Британії в роки Другої світової війни // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі XXI століття”. Чернівці, 16–18 травня 2000. Доповіді та повідомлення / відп. редактори Л. Винар, Ю. Макара. – Чернівці, 2001. – Т. 2. – С. 95–104.

³ *Archiwum Akt Nowych w Warszawie* (далі – ААН), HI / Ministerstwo Informacji i Dokumentacji. – Sygn. 36. – S. 112.

⁴ *Ibid.*

шанси втілити в життя подібні проекти⁵. Можливо, через це В. Сікорський не наважився підписати цей документ⁶, який міг стати основою нової польської східної (української) політики.

Тим не менш, спорадичні перемовини між поляками та українцями тривали протягом осені 1939 – весни 1940 рр. Як з'ясувалося, ведення переговорів було доволі непростою справою і на це було декілька причин. *По-перше*, поляки опинилися перед непростою дилемою: з яким українським емігрантським політичним угрупованням співпрацювати? Українська еміграція доволі строката політично, окремі течії навіть конфліктували між собою⁷. *По-друге*, важливим був пошук аргументів, які спонукали б українців до партнерства супроти СРСР. Власне, протягом перших місяців 1940 р. польські експерти, політики та військові підготували низку документів, присвячених українським справам.

Референт із національних справ проф. Ольгерд Гурка одним із перших проаналізував діючі в Європі українські політичні угруповання і спробував визначити основні чинники, які, на його думку, могли спонукати їхніх лідерів порозумітися з поляками для боротьби проти СРСР та Німеччини. 4 січня 1940 р. він подав міністрові інформації і документації Станіславу Стронському меморандум⁸.

Характеризуючи українську політичну еміграцію, О. Гурка писав, що у польській пресі та серед політиків сформувався помилковий погляд, що існує тільки дві її головні течії. Натомість їх є набагато більше, вони конкурують, навіть взаємопоборюють одні одних. Отже, за словами експерта, віддавна в Європі доволі активно діяла група українських політиків, згуртованих навколо гетьмана Павла Скоропадського. Її центр містився у Німеччині і протягом усього міжвоєнного періоду її підтримувало, в тому числі і фінансово, німецьке керівництво. З початком війни ця група активізувала свою діяльність, поширила її на територію протекторату Чехії та Моравії, згодом Генерал-Губернаторства до Кракова, однак безрезультатно. До закінчення війни залишалася майже ізольованою⁹. Намагання польського міністерства закордонних справ налагодити контакти з так званими “скоропадчиками” закінчилося без успіху. Це тільки спровокувало напруження відносин з петлюрівською еміграцією в самій Польщі¹⁰.

Українські комуністи були малочисельні та маловідомі, представлені невеликою групою у Франції, яка після підписання німецько-радянської угоди не вела активної політичної діяльності, боячись арештів. Третьою, з числа виокремлених О. Гуркою, була група “старорусинів”, представлена кількома особами; її взагалі не варто було враховувати¹¹.

Численною і доволі впливовою групою серед української еміграції у Польщі і деяких країнах Європи були політики з Наддніпрянщини¹². Спершу їх очолював

⁵ AAN, HI / Ministerstwo Spraw Zagranicznych (далі – HI / MSZ). – Sygn. 529. – S. 548; *Partacz C.* Kwestia ukraińska... – S. 18.

⁶ *Запкільняк Л.* Українська проблема... – С. 129.

⁷ *Партач Ч.* Українська проблема... – С. 110–111.

⁸ Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (далі – AZHRL), Archiwum Stanisława Kota/ – Sygn. 396. – S. 2–6.

⁹ *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945. – Warszawa, 1972. – S. 195–196.

¹⁰ AZHRL, Archiwum Stanisława Kota. – Sygn. 396. – S. 2.

¹¹ *Ibid.* – S. 3.

¹² *Ibid.*

С. Петлюра, а після його смерті Андрій Лівницький. Однак з початком війни він залишився в окупованій німцями Польщі, а 9 вересня 1939 р. письмово склав свої повноваження. На початку жовтня 1939 р. представники екзильного уряду Української Народної Республіки утворили Український Комітет у Парижі. До його складу ввійшли В'ячеслав Прокопович – президент, Олександр Шульгін – прем'єр (одночасно виконував обов'язки міністра закордонних справ), Олександр Удовиченко – міністр військових справ¹³. Ця група, за словами О. Гурки, стала легальним продовженням українського уряду з часів української незалежності 1917–1920 рр., підтримувала налагоджені контакти з французькими та британськими політичними колами. При цьому, як зауважив автор документа, незважаючи на підтримку Польщі, “це група на загал ідейних людей, яких не можна за допомогою фінансових субвенцій змусити підтримати ідеї, які суперечать українським інтересам”¹⁴. З кінця 1930-х рр. відбулося відносно зближення цієї групи з представниками УНДО, лідером яких на еміграції був маловідомий Володимир Соловій¹⁵.

Конкурували до названої групи українських політиків представники ОУН, які мали сильний вплив серед української еміграції як у Європі, так і на американському континенті, особливо в Канаді. Ця група була вороже налаштована щодо Польщі, опиралася на підтримку Німеччини. Але їх, за словами О. Гурки, також “не можна вважати за безідейних найманців, здатних діяти всупереч українським інтересам”. Зрештою, стверджував автор документа, не слід виключати в майбутньому і їхньої діяльності проти Німеччини, яка нехтує інтересами українців¹⁶. З-поміж усіх названих О. Гурка виділив дві найвпливовіші групи української політичної еміграції – петлюрівсько-ундовська і націоналісти (ОУН), кожна з яких прагнула репрезентувати інтереси усього українського народу. З цих двох угруповань О. Гурка пропонував шукати шляхи порозуміння з політиками із Наддніпрянщини, а не з ОУН.

Як свідчать документи, поляки були добре зорієнтовані в можливостях і політичних впливах українців. Так, якщо уенерівці мали відносно добрі позиції в Європі, мінімальний доступ до французьких та британських політиків, то в Україні вони були практично незнані. Протилежною була ситуація з оунівським підпіллям, яке мало незаперечний авторитет серед українців в краї (Західній Україні) і доволі великий вплив серед української еміграції.

Спроби поляків у напівофіційних розмовах з українськими політиками-емігрантами, головним чином представниками колишнього уряду Української Народної Республіки, ініціювати створення єдиного політичного осередку з представників різних політичних середовищ не мали успіху¹⁷. Перші польсько-українські зустрічі засвідчили, що з низки питань буде доволі важко знайти спільну мову. Як відзначав О. Гурка, більшість українських політичних діячів на еміграції схвально поставилися до можливості співпраці з поляками¹⁸, але жодному з них не імпонувала ідея укладення союзу між двома державами на федеративних засадах¹⁹. Поряд із цим відчутною була розбіжність поглядів стосовно окремих спірних питань і, зокрема,

¹³ *Partacz C.* Kwestia ukraińska... – S. 19–25; *Torzecki R.* Polacy i ukraińcy... – S. 98.

¹⁴ AZHRL, Archiwum Stanisława Kota. – Sygn. 396. – S. 3.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.* – S. 4.

¹⁷ *Ibid.* – Sygn. 402. – S. 16.

¹⁸ *Ibid.* – Sygn. 396. – S. 7; Sygn. 402. – S. 12–13.

¹⁹ *Ibid.* – Sygn. 396. – S. 7.

майбутньої приналежності Східної Галичини. Попри наміри поляків повернутися до *status quo ante bellum*, українські політики не сприймали ідею відновлення кордону, встановленого Ризьким договором²⁰.

За словами експерта, вони вважали довоєнний польсько-радянський кордон неіснуючим і таким, якого вже не вдасться відновити, а об'єднання ж українських земель стало доконаним фактом, якого жоден українець не стане перекреслювати²¹. Слова О. Гурки підтвердилися 19 лютого 1940 р. в перебігу розмови секретаря польського міністерства закордонних справ Зигмунда Гралінського з міністром закордонних справ Українського Комітету в Парижі Олександром Шульгіним. Під час зустрічі останній зазначив, що “жоден українець не може визнати сьогодні кордону, встановленого Варшавським договором (Ю. Пілсудського – *I. M.*) з Петлюрою у 1920 р. і що його група не може формально зректися з прав України до Східної Малопольщі, оскільки втратила б авторитет серед українців”²². Усвідомлюючи, що справа кордонів може стати каменем спотикання у двосторонніх взаєминах, експерт пропонував відтермінувати питання територіального розмежування до закінчення війни²³.

Воєнно-політичні обставини вимагали від уряду В. Сікорського політичного жесту, який українці на еміграції сприйняли б як своєрідний сигнал зміни політичної лінії поляків в українському питанні. Для цього професор О. Гурка пропонував виступити з офіційною заявою про підтримку прагнень українців створити власну незалежну державу²⁴. Тільки у такий спосіб можна було започаткувати українсько-польську співпрацю, яку вважав корисною та вельми необхідною у боротьбі з СРСР. “Навіть у випадку перемоги Франції і Англії над Німеччиною та СРСР, диктату мирних умов, Захід ніколи не диктуватиме умов Росії так як Німеччині. Справді, Радянська Росія виявилася заслабою, щоб перемогти Фінляндію, проте уся Західна Європа є заслабка, аби перемогти і до чогось змусити Росію. Тому надалі поділяю думку польського та румунського штабу, що перемогти Росію можна тільки використовуючи українське питання. Поза тим у Європі немає сил, які могли б самостійно її перемогти”, – стверджував О. Гурка.

Як показали подальші події, реферат О. Гурки спровокував жваву дискусію, учасники якої не погоджувалися з окремими його міркуваннями та пропозиціями. Одним із перших критичні зауваження висловив д-р Богуслав Лонгхамп. 16 лютого 1940 р. він подав документ під назвою “Зауваження на меморіал проф. д-ра Гурки “Сучасний стан українських справ” (*Uwagi o memorjale prof. Dr. Górki pt “Obecny stan spraw ukraińskich”*)”, в якому стверджував, що керівництву польського еміграційного уряду не варто поспішати з проголошенням декларації про підтримку ідеї відновлення незалежної України.

На думку Б. Лонгхампа, відродження української державності було “справою безнадійною” і непосильною для реалізації самій Польщі. При цьому він вважав хибною тезу про те, що через відмову підтримати незалежність України “потрапимо в імпас з Росією, якого не зможемо вчасно вирівняти”²⁵. Навпаки, у випадку

²⁰ AZHRL, Archiwum Stanisława Kota. – Sygn. 402. – S. 40.

²¹ Ibid. – Sygn. 396. – S. 6.

²² Ibid. – Sygn. 402. – S. 40.

²³ Ibid. – Sygn. 396. – S. 6.

²⁴ Ibid. – S. 9, 15.

²⁵ Ibid. – Sygn. 405. – S. 11–12.

відновлення української державності за участю поляків, це призведе “до постійного конфлікту з Росією” і, ймовірно, з тою ж Україною²⁶.

Б. Лонгхемп сумнівався в доцільності пошуку шляхів зближення з петлюрівцями чи іншим політичним угрупованням. Перші, на думку експерта, мали б допомагати полякам у боротьбі з СРСР, натомість “прагнуть відірвати від Польщі, як економічно, так і стратегічно важливі території, без яких вона перетвориться на нежиттєздатний організм”, що “набагато гірше аніж повстання Хмельницького чи брестський договір”²⁷.

Щодо ОУН, то експерт сумнівався, що її діячі зможуть виступити в майбутньому проти Німеччини, яка контролює очільників цієї організації²⁸. З огляду на це, він вважав за краще утриматися від ведення розмов з будь-якою українською політичною силою на еміграції. Навпаки, усі зусилля уряду повинні бути спрямовані на боротьбу за відновлення незалежності Польщі, після чого, вивчивши суспільну думку, він матиме право розглянути й ухвалити рішення щодо українського питання²⁹.

“Зауваження...” д-ра Б. Лонгхемпа спонукали О. Гурку доповнити меморіал від 4 січня 1940 р., що було представлено на розгляд міністра С. Стронського 23 лютого (*Notatka dla P. Ministra prof. St. Strońskiego. Uzupełnienia dla Pro Memoria z 4 b.m.*). У “Доповненнях...” експерт вкотре наголосив, що не слід недооцінювати значимість українського чи іншого національного чинника у цій війні. Як доказ він наводив зростання зацікавленості до українських політичних угруповань з боку французьких та британських урядових структур, поодинокі розмови з ними³⁰. Тому в існуючих воєнно-політичних обставинах важливим було не стільки виробити якусь програму в українському питанні, скільки домогтися того, щоб британські чи французькі чиновники усі можливі контакти з українськими політиками здійснювали через поляків і винятково з Українським Комітетом. Наголос на “групі Прокопович-Шульгін” експерт пояснював її лояльністю до Польщі, вважаючи її “інструментом і формацією польською, вишколеною і здатною до ведення боротьби з СРСР на радянській території”. На користь співпраці з цією групою промовляв також той факт, що вони були єдиними легальними репрезентантами, забезпечували своєрідний континуїтет незалежної України з 1917–1920 рр. ОУН та її діячів О. Гурка вважав “інструментом Німеччини для боротьби з Польщею, а не з СРСР”. При цьому експерт пропонував довести до відома західних урядів, що представники ОУН не мають жодного впливу на теренах Радянської України³¹. У відповідь д-р Б. Лонгхемп буквально наступного дня, 24 лютого, подав власні зауваження на “Доповнення...” О. Гурки, в яких черговий раз підтвердив недоречність виносити українське питання як однієї з польських зовнішньополітичних цілей³².

В. Сікорський, як і члени його кабінету, були знайомі з напрацюваннями експертів, їхніми пропозиціями і результатами тих поодиноких розмов з діячами української політичної еміграції. Воєнно-політичні реалії, стан польських справ

²⁶ AZHRL, Archiwum Stanisława Kota. – Sygn. 405. – S. 11–12..

²⁷ Ibid., – S. 5–6.

²⁸ Ibid., – S. 2–4, 6.

²⁹ Ibid., – S. 12.

³⁰ Ibid., – Sygn. 402. – S. 21.

³¹ Ibid., – S. 23–25.

³² Ibid., – S. 28–37 (Uwagi o “Uzupełnieniu pro memoria” prof. Górki z dnia 4.II.1940).

у середовищі французького та особливо британського політикумів поступово відсували справу зближення з українцями на другий план. Ситуацію істотно ускладнювала надмірна обережність поляків у взаєминах з українцями та небажання деяких політичних сил йти їм на поступки³³.

Схоже, що вже в лютому 1940 р. польські політики не надто вірили у можливість дійти порозуміння навіть із лояльно налаштованими українськими діячами. Про це свідчить таємна інструкція до польських дипломатичних представництв від 19 лютого 1940 р., в якій говорилося, що уряд В. Сікорського залишається на позиції відновлення територіальної інтегральності Польщі. Співіснування поляків та українців у відновленій польській державі розглядалося крізь призму цього принципу. Зокрема, зазначалося, що «ставлення Польщі до національних меншин, особливо єврейської та української, базуватиметься на найбільш ліберальних принципах». Уряд Польщі прагнув бачити співіснування поляків із національними меншинами «в рамках толеранції, співпраці і свободи культурного життя»³⁴. Про можливість відновлення української державності чи навіть ймовірність досягнення федеративного зв'язку між обома народами не йшлося. Більше того, як видно з документа, польська влада залишала осторонь питання про надання автономії українцям, які жили у Східній Галичині.

Попри офіційно задекларовану позицію уникнути будь-яких заяв про стан українських справ, у польських урядових структурах надалі тривало їх обговорення. Попередньо подані напрацювання О. Гурки і Б. Лонгхампа вивчали експерти, військові та політики. Найбільш розлогий їх аналіз зробив фахівець із національних питань при польському уряді Людвік Гродзіцкі, який при цьому висловив кілька власних міркувань і зауважень, сформульованих в окремому документі від 7 березня 1940 р. На його думку, пропозиція О. Гурки видати декларацію про підтримку відродження незалежної України була передчасна. Водночас, експерт не погоджувався з Б. Лонгхампом про небезпеку для Польщі від відродження незалежної України. На його думку, більшу небезпеку становила Росія, оскільки вона «загрожує існуванню незалежності усієї Польської держави, тоді як Україна тільки приналежності певних територій до Речі Посполитої»³⁵. З огляду на це він стверджував, що «Польща зацікавлена у створенні незалежної української держави і вже сьогодні повинна цього прагнути», але не беручи на себе жодних зобов'язань перед українцями³⁶.

Чому? Відповідь на це питання дав сам експерт, так характеризуючи українську політичну еміграцію: «Українська еміграція як ймовірний партнер укладення будь-яких умов є не лише доволі слабкою і малочисельною, але й не відомо, наскільки вона володіє моральним кредитом в українському суспільстві, аби виступати від його імені. Водночас не відомо, чи незалежницькі прагнення усього українського народу є сьогодні достатньо сильні, щоб на них будувати польсько-українську співпрацю. На мою думку, на території Східної Малопольщі ці прагнення доволі сильні, натомість я переконаний в їхній слабкості на території радянської України»³⁷.

³³ *Запикільняк Л.* Українська проблема... – С. 128–129; *Zabello S.* Na posterunku we Francji. – Warszawa, 1967. – S. 65; *Torzecki R.* Polacy i ukraińcy... – S. 100.

³⁴ AAN, HI / MSZ. – Sygn. 141. – S. 471.

³⁵ AZHRL, Archiwum Stanisława Kota. – Sygn. 402. – S. 53.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid.

У підсумку експерт пропонував підтримувати контакти з українськими політиками, але при тому зважати, що “українська еміграція є випадковим репрезентантом українського народу і невідомо, чи вона не буде дезавуйована майбутнім українським урядом”. Подібно до О. Гурки, він вважав, що поляки повинні докласти максимум зусиль, аби стати “головним фільтром у переговорах українців із західними союзниками”. При цьому експерт пропонував зробити декілька жестів у бік українців, аби переконати їх у щирості польських намірів³⁸. Йшлося про делегування українського представника до Національної Ради, видання декларації про можливість зміни польсько-українського кордону в майбутньому, створення українських військових формацій у складі польської армії³⁹. Однак ідею створити окремі військові загони у складі польської армії не підтримало керівництво Генерального штабу. Підполковник Модельський в опрацюванні від 8 квітня 1940 р. чітко зазначив, що “рішенню у цій справі повинно передувати рішення щодо України, оскільки творити українські відділи у будь-якій формі є рівнозначним висуненню української справи на міжнародну арену”⁴⁰. Щодо делегування українського представника до Національної Ради чи видання декларації про можливі зміни польсько-українського кордону справа далі розмов не пішла.

Схоже, що крапку в цій дискусії поставив віце-прем’єр польського уряду Станіслав Кот, який, ознайомившись із існуючими напрацюваннями, 21 квітня 1940 р. у документі під назвою “Справа українська” зазначив таке: *по-перше*, “українців з Малопольщі і співпрацюючі з ними політичні кола української еміграції вважати агентами Німеччини і ворогами Польщі”, *по-друге*, “створення українських військових відділів визнати передчасним”, *по-третє*, “з представниками групи Петлюри підтримувати контакти, але уникати жодних декларацій, які б накладали на польський уряд необхідність виконання зобов’язань у перспективі”. Майбутню позицію Польщі в українському питанні С. Кот узалежнював від розвитку національного руху на Наддніпрянщині і посилення там антирадянських настроїв⁴¹, що співпадало з ідеями Б. Лонгхампа про послаблення СРСР зсередини.

Після поразки Франції та обрання прем’єр-міністром у Великій Британії Вінстона Черчілля, відомого своїми прорадянськими заявами, зацікавлення поляків українськими справами відійшло на другий план. Причин цього можна назвати декілька. Але цілком очевидно, що керівництво “лондонців” змушене було враховувати позицію офіційного Лондона, де СРСР хотіли бачити нейтральним, а в кращому випадку партнером, а то й союзником у війні проти Німеччини. Ініціативи ж поляків в українському питанні, про які скептично відгукувались британські експерти та політики, могли цьому тільки зашкодити.

³⁸ Західні уряди, зокрема британці, орієнтувалися щодо перебігу (і труднощів) польсько-українських розмов. Перешкодою до порозуміння, як вважали у Лондоні, була невіра українців, що поляки виконають взяті на себе зобов’язання. На цьому наголосив радник британського посольства при польському уряді у Лондоні Френк Сейвері у меморандумі “Проблема відбудови Польщі” від 27 січня 1940 р. Причиною такого песимізму були, за словами дипломата, “істотні відмінності у темпераменті поляків та українців” та постійний “прояв із сторони українського народу інстинктивної ненависті до всього польського” (AAN, HI / MSZ. – Sygn. 529. – S. 545–546).

³⁹ AZHRL, Archiwum Stanisława Kota. – Sygn. 402. – S. 53–54.

⁴⁰ Ibid. – S. 63.

⁴¹ Ibid. – S. 67.